

Макаренко Лариса Олександрівна,
старший науковий співробітник відділу
теорії держави і права Інституту
держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України, кандидат юридичних
наук, старший науковий співробітник

ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ

Кожна людина у своєму житті пов'язана з правом, має про нього власне уявлення і втілює його у своїй поведінці. Неминучість правового регулювання людського життя обґрунтував М. Коркунов. Він зазначав: можна знайти людину, яка протягом свого життя ніколи не цікавилася питаннями природознавства та історії, але прожити свій вік, ніколи не вирішуючи питань права, є неприйнятним [1, с. 7].

Право – багатоаспектне явище, тому наука про право розробляє і консолідує досить різноманітні відомості про нього, накопичені століттями. Оскільки дедалі більше ускладнюється суспільна практика, одночасно ускладнюється й право та уявлення про нього. Різні культури вкладають у поняття права різний зміст, а відмінності в розумінні права навіть у родинних правових культур набувають істотного значення [2, с. 3].

Одна із загальних характеристик права полягає в тому, що воно є засобом встановлення об'єктивної міри речей, елементом соціальної регуляції. У різні історичні періоди ті чи ті соціальні та політичні структури за допомогою поняття «право» прагнули встановити у своїх інтересах відповідні соціальні відносини, принципи, порядки, дії, норми, ідеали й обґрунтувати відповідність їх соціальній правді, справедливості. У філософських, етичних, політичних, юридичних доктринах і практиці політичної боротьби нерівнозначні за своїм змістом поняття визначають словом «право». Аналізуючи сучасний етап розвитку світової цивілізації, С. Алексєєв дійшов висновку, що еволюцію права не можна розглядати як єдиний і безперервний потік позитивних змін [3, с. 89]. Справді, еволюцію права в сучасних умовах характеризують протилежні, навіть антагоністичні тенденції.

Різнманітні дефініції поняття виявляються вираженням історичних конкретних соціальних проблем і певним варіантом

їх розв'язання. Навіть якщо загальносвітове розуміння та визначення права неможливі, то, на думку Г. Мальцева, у межах окремої держави та контрольованого нею єдиного правового простору пошук загального для всіх суб'єктів правовідносин розуміння права має певний упорядковувальний сенс [4, с. 4].

Свого часу Б. Кістяківський, обстоюючи більш правильне ставлення суспільства до права, зазначав, що наші юристи насамперед повинні настояти на визнанні за правом самостійного значення, оскільки право має бути правом, а не якимось додатком до економічної, політичної та інших сфер суспільно-державного життя [5, с. 382]. Ця думка є актуальною і в наші дні, проте для сприйняття права як самодостатнього явища не тільки теоретично (в ідеях, концепціях, доктринах тощо), а й у практичній площині потрібна докорінна зміна свідомості суспільства та з'ясування того, як право стає об'єктивним явищем. Попри суттєві розбіжності в поглядах на сутність права, стає дедалі очевиднішим, що головним є його соціальне призначення, оскільки право рівною мірою належить кожній людині для реалізації інтересів і захисту прав та свобод [6, с. 17].

На думку Г. Гегеля, важливо не те, щоб люди постійно мали на меті абстрактні правила та перетворювали своє життя на механічне узгодження своїх вчинків з вимогами законів. Важливо, щоб у душах людей жило і діяло «право само в собі» («логос права», людська вільна воля) та щоб закони адекватно відображали зміст цього права. Саме в такий спосіб позитивне право збігатиметься з природним і вільна воля збереже свободу. Люди мають жити правом і в праві, знаючи про його розумну сутність і свою власну розумну природу. Закон має бути для людини тим об'єктом, який лише умовно «приходить ззовні». Насправді він розкриває внутрішню сутність душі – розумну і вільну волю. Однак для того, щоб усвідомити це, людині необхідно не тільки знати закон, а й мати вільний доступ до своєї внутрішньої природи, яка у всіх людей однакова. «[Право само в собі] спонукає людину до того, щоб вона стала особистістю. Правова заповідь проголошує: будь особистістю і поважай особистість інших. Без цього немає ідеї. Людина, якщо вона не особистість і не визнає особистості в інших, не вшановує «правові веління», вона не здатна бути «правом» [7, с. 60, 67].

У зв'язку із цим слід зауважити, що право як соціальне явище не привнесено в суспільство ззовні, не нав'язано йому, а виникло в суспільстві з потреб його життєдіяльності.

На думку Б. Кістяківського, термін «соціальне явище» є надто багатозначним: з того, що всі згодні з визнанням права соціальним явищем, ще не випливає, що всі розуміють одне і те саме, коли говорять про право як соціальне явище. Це твердження поділяє долю багатьох істин, оскільки воно набуло досить незрозумілих і туманних обрисів [8, с. 203].

Функціонування права, зазначав О. Петришин, не повинно обмежуватися сферою компетентності державних інститутів, оскільки право має розглядатися в ширшому соціальному вимірі, як соціальне явище в контексті усього суспільства, передусім, у співвідношенні (мірі) свободи й відповідальності учасників суспільних відносин [9, с. 300–301].

Із цього приводу А. Заєць стверджує, що право в суспільстві є не просто «явищем у собі», а зовнішнім явищем, могутнім регулятивним засобом, який спонукає особу діяти відповідно до вимог права.

Із цього боку право є норма, правило, мірило, міра того, як необхідно діяти особі в стосунках з іншими людьми. Право дає міру такої поведінки як окремій особі, що опиняється у сфері відповідних відносин, так і стає рівною мірою для всіх інших осіб, які підпадуть під дію цієї норми. Особа, яка прагне заповісти майно сторонній особі, зобов'язана скласти заповіт відповідно до вимог цивільного права. Ця вимога є нормою, мірою для цієї особи за цих обставин. Водночас ця норма буде загальною, рівною мірою і для всіх інших осіб, у яких виникне намір передати у спадок своє майно.

У разі регулятивного визначення права як міри (норми) належного (необхідного) важливу роль відіграють морально-етичні категорії: свобода, рівність, справедливість. Однак тут вони є вже не елементами сутності права, якими вони були в пізнавально-раціоналістичному визначенні, а зовнішніми морально-етичними критеріями, що визначають міру самого права, силу владного впливу на суб'єктів права, на зміст права відповідно до сформованих у суспільстві морально-етичних уявлень. Мають враховуватися такі складові морально-етичної сфери, як доброта, милосердя, повага до гідності людини тощо.

Вони надзвичайно істотні для розуміння змісту правової регуляції, стають не мірилом самого права, тобто самих себе, не абсолютними характеристиками права, а морально-ціннісними критеріями права [10, с. 582].

Право, з погляду М. Козюбри, – явище, пов'язане з конкретним буттям, воно функціонує в глибинах життя, рухається в часі та змінюється разом із ним. Хоча у праві знаходять своє втілення «вічні» цінності – ідеали справедливості, свободи, рівності, їхній зміст із часом також зазнає змін: з'являються нові грані, зв'язки, вияви, виміри, які потребують поглибленого осмислення. Розвиваються, змінюються деякі чинники, які впливають на праворозуміння – цивілізаційні, релігійні, моральні, національні, міжнародні тощо.

Ураховуючи це, право є настільки складним, багатогранним, багатовимірним і багатозначним феноменом, у якому тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні і міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина й цінності добра та справедливості, досягнення теорії і практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення і правові відносини, – що втиснути усе це в межі якоїсь універсальної дефініції неможливо [11, с. 24, 28].

Множинність визначень права, яка існує в юридичній науці [12, с. 295], обумовлена значною кількістю підходів до визначення поняття права, його походження, різним баченням місця тих чи інших джерел права в системі права, його зв'язків із державою та суспільством і окремою людиною, а також сутнісними ознаками, особливостями, ознаками права, на якому ґрунтуються його концептуальні визначення, того його аспекту, який досліджується передусім і приймається за певну світоглядну основу.

Водночас у кризові періоди в суспільстві відбувається переосмислення минулих і розвиток нових ідей, на яких ґрунтується реформування суспільних відносин. Саме кризові ситуації відкривають найбільш повну можливість виявити позитивне й негативне в теоретичних постулатах, що видавалися беззаперечними та використовувалися на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – М. : Мартынов Н. К., 1909. – 478 с.
2. Сигалов К. Е. Среда права : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Сигалов К. Е. – М., 2010.
3. Алексеев С. С. Теория права / Алексеев С. С. – М. : БЕК, 1994. – 224 с.
4. Мальцев Г. В. Понимание права. Подходы и проблемы : монография / Г. В. Мальцев. – М. : Прометей, 1999.
5. Кистяковский Б. А. Путь к господству права (Задачи наших юристов) / Б. А. Кистяковский // Философия и социология права. – СПб. : Изд-во Рус. Христиан. гуманит. ин-та, 1998.
6. Євграфова Є. Питання соціальної природи і об'єктивності права / Є. Євграфова // Вісник Національної академії правових наук України. – 2012. – № 2 (69). – С. 17–29.
7. Гегель В. Ф. Философия права / В. Ф. Гегель. – М. : Наука, 1990.
8. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право / Б. А. Кистяковский // Философия и социология права. – СПб. : Изд-во Рус. Христиан. гуманит. ин-та, 1998.
9. Петришин О. В. Народовладдя – основа демократичної правової держави / О. В. Петришин // Влада в Україні: шляхи до ефективності / відп. ред. О. Д. Святоцький. – Київ : Ін Юре, 2010. – С. 300–301.
10. Заєць А. П. Проблеми визначення права / А. П. Заєць // Правова система України: історія, стан та перспективи. У 5 т. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – Харків : Право, 2008.
11. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. – Київ : Ваіте, 2015. – 392 с.
12. Теліпко В. Е. Універсальна теорія держави і права : підручник. – Київ : БІНОВАТОР, 2007. – 512 с.